

ОДНОС ЗНАЊА, МОЋИ И СЛОБОДЕ У *ПРОКЛЕТОЈ*
АВЛИЈИ ИВЕ АНДРИЋА

Биљана С. Солеша¹

Сажетак: У раду се разматра однос моћи, знања и слободе у *Проклетој авлији* Иве Андрића. У том смислу посебно се посматра и анализира вишезначност тамнице, наводи се њено уже и могућа шира значења, издвајају се елементи који отварају приступ делу као универзалној алегорији са посебним освртом на ликове Карађоза, валије, Ђамила и Џем-султана. Полазећи од ставова М. Фукоа у средишњем делу се на примеру Карађозове „игре“ показује механизам власти и спровођење моћи, који се такође открива и у валијином поступку приликом Ђамиловог хапшења. У завршном делу се указује на препознавање дисциплинског концепта виђења и уређења света у причама о Ђамилу, Џему и Карађозу.

Кључне речи: тамница, моћ, слобода, знање, власт.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

У Андрићевој *Проклетој авлији* прича о тамници је дата као потресно искуство фра Петра, једног од наратора, који се, игром случаја, нашао у њој и провео два месеца. У обимом невеликом, али веома сложеном делу, учествују више наратора и неколико пуноправних ликова. Поред фра Петрове приче, пуноправно значење имају и прича о Ђамилу, прича о Џем-султану са којим се Ђамил идентификује, као и прича о управнику затвора Карађозу. Ликови се спонтано сусрећу и приповедање тече. Фабула је распоређена у пролог, епilog и осам поглавља, при чему распоред грађе одређује фактор простора, а не времена. У *Проклетој авлији* се препознају драмски елементи с обзиром да се поштује јединство времена и простора као и обавезан пролог и епilog и да се дешавања изван

¹ solasabilja@gmail.com Медицинска школа Крушевац

Проклете авлије сазнају од упућених приповедача. Но, без обзира на то, *Проклета авлија* је првенствено епско дело и у њему је Андрић успео да „деперсонализује причу о тамници и објективизује приповедачеву визију, што је увек био његов циљ“ (Вучковић, 2011: 404). Необично укрштене приче на јединственом простору, синтеза прошлих времена свих јунака, вишеструке тачке гледишта могу нас упутити и на разматрање полифоничне¹ структуре овог дела, сматра Радован Вучковић наглашавајући да су приче у овом роману на необичан начин укрштене на јединственом простору *Проклете авлије*, у коме се збирају (сакупљају) и протекла времена сваког од учесника догађања и образују ткиво полифонијског романа поливалентних значења и многоструких тачки гледишта (Вучковић, 2006: 116).

Проклета авлија је роман колективних стања и индивидуалних судбина, драматичних узбуђења и мисаоних продора у суштину људске егзистенције. Актуелизација неких од најважнијих питања човековог постојања и трајања се постиже помоћу сугестивних литерарних слика, свеобухватних опсервација и рефлексија. Ово дело се, у тумачењу Драгољуба Стојадиновића, може доживљавати као апсана, једна сасвим конкретна и временски и просторно лоцирана истражна институција и да се буде на терену могућег и доказивог. Може се тумачити на безвременој траци сваког трајања, може бити тамница за све тамнице, па да се опет буде у праву. Може она да се идентификује са државом, а може да јој се „избрише мрки поруб тамнице, па да се нађете у животу“. Све је она то и још нешто изнад тога. Стојадиновић сматра да вештина тумача није у томе да на ово дело примени неколико, на другом месту откривених постулата, већ да нађе објашњење које уједињује највећи број доживљаја. Јер је „у овом делу све двоструко и све двосекло: кренете ли конкретним, сусрешћете се са суздржаним општим; запутите ли се трагом једне личности, не можете без неке друге, противне; табате ли стазом једног сазнања и једне логике, одмах осећате како су могуће и како се подразумевају многе друге“ (Стојадиновић, 2011: 20-33). Ваља

¹ У књизи *Проблеми поетике Достојевског*, Михаил Бахтин издваја два типа романа: монолошки (представник Толстој) и полифони (Достојевски). Ова два типа романа се разликују у начину писања. Нека од Бахтинових битних уверења су да текст није аутономна структура већ је уграђен у неограничен контекст који се никада не може затворити. Смисао текста служи искључиво смисловима који су се срели и међусобно суочили и резултат је сучељавања снага (Бахтин: 1967). Многострукоост приказаних свести и полифоничност одлике су европског романа четрдесетих година двадесетог века, па и Андрићевих.

напоменути да *Проклета авлија* захвата и тему о приповедању, мање видљиво; али је захвата с обухватношћу којој равне нема. Ако је *Проклета авлија* књижевност у маломе – она је и свет у маломе. Посебна значења тога света савршено се допуњавају, свако од њих претпоставља она остала и јавља се као њихова метафора. Прича о којој Андрић машта и размишља укореењена је у живот појединца и живот заједнице, живот прошли и живот садашњи. Андрићева прича о једној причи постаје сложена прича о причама, књижевно дело о књижевности (Тартаља, 1979: 160-162).

Ишчитавањем *Проклете авлије*, уважавајући ставове Мишела Фукоа о механизмима, демонстрацији моћи и дисциплинском устројству света, у овом раду разматрамо однос знања, моћи и слободе унутар и изван приказаног света дела. *Проклета авлија* се може доживети као једна сасвим конкретна установа. Ипак, одсуство временских ознака нас наводи да роману приступимо као алегоричној причи, у којој се у сукобу индивидуалне свести и репресивне државе уопштава човеков положај у свету, те да откривамо универзалну алегорију о терору државних институција над усамљеним појединцем.

ТАМНИЦА СВЕТА – НЕОДРЕЂЕНО, БЕЗИМЕНО И ТУЂЕ

Поред мноштва слика из тамничког живота основни мисаони ток дела отвара озбиљне социјално-политичке и психолошко-моралне проблеме, које најпре условљава суровост тоталитарног друштвеног поретка али и неизбежна историјска подељеност међу људима и народима. То су простори где се траје и дотрајава, диже и пада у овој великој причи о околностима трагичног егзистирања друштвеног човека. Пукотине историје гутају изузетне велике појединце, а напукли државни закони гутају занесењаке и сањаре (Минић, 1976: 18). Поред тога, у овом делу такође откривамо сукоб и прожимање Источне и Западне културе и цивилизације на културном, верском и политичком плану.

Иако се Авлија налази у Цариграду и припада времену турске империјалне моћи, мноштво елемената у делу открива тенденцију њеног ширег значења и неприпадања ни конкретном времену ни простору. Једино конкретно време које аутор наводи је време које се односи на сукоб Бајазита и Џема (године 1481, 1488, 1490 и 1494). Једино право време Проклете авлије је „мутно време кад власт престане да разликује право од кривога“. Авлија је „читава варошица

од затвореника и стражара“ коју чини „петнаестак приземних или једносратних зграда“. У њој је све „неодређено, безимено и туђе“, „дунгла у тами“, „ђаволско острво“, „чегртаљка у циновској руци“. Њен положај је „чудан, као срачунат на мучење и веће страдање затвореника“. „Осамљеност, хетерономија затворске сфере чини га у осећању затвореника једним посебним светом, врстом „против света“ у односу на онај који су они били присиљени да напусте: „због свега тога Авлија брзо а неосетно савије човека и потчини га себи, тако да стане да се губи. Заборавља оно што је било и све мање мисли на оно што ће бити, па му се и прошлост и будућност слегну у једну једину садашњицу, у необични и страшни живот Проклете авлије“ (Лауер, 1978: 179). Људи долазе „по кривици или под сумњом кривице, а кривице овде има заиста много и свакојаке, и сумња иде далеко и захвата у ширину и дубину.“ У њој има свачијих представника: људи из најудаљенијих крајева турске империје, сви друштвени слојеви, припадници различитих вера, невини и криви, малоумни и разумни, раздражени и присебни. Затим се помињу и обијачи, сецикесе, коцкари, крупне варалице, сиротиња, разбијачи, наркомани, верски фанатици. Многи народи и расе, сви друштвени сталежи једног пространог царства, те авлија подсећа на тамницу света из које писац издваја неколико аутентичних ликова који симболизују поремећене људске егзистенције и уклете судбине. То су Заим, Хаим, Тамил и посебно Карађоз. Андрићеве личности доспевају у тамницу у чудним околностима. У општем поремећеном стању ствари појединце власт налази и они страдају игром случаја, немарношћу службене истраге, логиком хаоса и неспоразума. Носи их и уништава сплет нејасних околности, а да неке њихове посебне кривице и не мора бити. Снага државне машине само довршава уништење већ нарушених егзистенција, „улогу неумољивог егзекутора има држава у *Прокленој авлији*“ (Минић, 1976:17).

Ове сугестије упућују на недефинисани простор без прецизних стандардних обележја. На „ванвремени“ или „свевремени“ план Авлије указује и посебна употреба презента који означава радње које се врше непрекидно или се понављају: „Тако Авлија непрестано решета гомилу својих становника и, увек пуна, стално се пуни и празни“, затим „Као и увек, у сваком злу, први дани у Прокленој авлији били су најгори и најтежи“, или „У авлији све као и увек. Једне пуштају, други долазе на њихово место, а то се не примећује“, или „Авлија живи сама за себе, са стотину промена, и увек иста“, „Ту је све исто“. Наведени коментари су распоређени у делу након

драматичнијих сцена или између два збивања. Упадљиве одредбе „као и увек“, „стално се пуни и празни“, „иста“ сугеришу да Авлија не означава ни једно одређено време ни простор. Оно што је сигурно, никад се не мења. У композиционој структури дела срећемо се и са симболиком круга. Композиција је прстенаста, затворена. У њеном језгру се налази Тамилова прича о Дем-султану, односно, митска прича о судбини браће-непријатеља. „Симболиком кружне путање омеђена су и свакодневна збивања у Авлији, као и биографска нит Тамиловог присуства у свету, као и сама институција Авлије у еманицијама свог дејства, који треба да у истој равни сједини и измири прошлост, садашњост и будућност“ (Цаџић, 1996: 108).

Тако је Авлија и један ограђен, строго омеђен простор и институција на којој почива власт. Њен изглед се може мењати у разним временима и друштвима, али намена никада. Постојање оваквих институција је срачунато на мучење и „страдање затвореника“. Као таква она опомиње и прети свакој слободној мисли подсећајући човека да се може било када наћи у њој. Тамница нема племениту намену, већ је срачуната на кидање веза између човека и спољашњег света и човека и човека. И зато је она „увек иста“, „ту је све исто“. У Андрићевом делу Авлија је илустративан пример за етатизам и тиранију сваког режима. Сврха и замисао оваквих затвора замишљен је као одвајање криваца од света невиних и оних који живе у складу са законима, тј. који су савитљиви и послушни. Проклета авлија је ту да санкционише и обележи све оне који на неки начин искачу из устаљених диктата. Она уништава биће и физички и психички, стварајући од њега душевног богаља, заувек обележеног, што је потпуно свестан чин оних који држе власт и негују култ „проклете авлије“ јер знају како се разговара са човеком који је бар мало био у затвору. Најбољи показатељ о томе каква је једна држава, друштво, систем, идеологија јесте – Авлија. И древна, а и модерна историја пуна је примера који потврђују ову тезу: стаљинистички режим у некадашњем Совјетском Савезу, чилеански режим у време Пиночеа, време Информбироа у доба Титове владавине на овим просторима. Власт се одржава тамницењем и прогоном својих грађана. Тоталитарно друштво се заснива на тамницама као средством за дотеривање, довођење грађана у ред. Утамничени људи лутају изгубљено по Авлији тражећи нешто што ни сами не знају, распети између своје невиности и бахатости власти.

Андрићева слика тамнице и утамничених применљива је на многа времена, средине, појединачне судбине. Проклета авлија може

бити и метафора људског живота, света и друштва уопште. Разнолики свет тамнице подсећа на разноликост људи у животу. За Тамила је Смирна, родни град, тамница јер је у њему прогоњен и несхваћен, неслободан. Цариград је за фра Петра тамница јер му је далек и туђ, али ће и касније, док буде боловао и своју манастирску собу доживети као тамницу, јер неће моћи из ње да изађе на светлост дана. Тако је *Проклета авлија* симбол човекове стешњености и неслободе и она открива човека који је у суштини неслободно, трагично биће, човека који робује свему и свачему: стварима, успоменама, страстима, сопственим манама. Робује стварним или измишљеним идејама, свету ван себе и ономе у себи. У *Проклеtoj авлији* откривамо трагични свет, утемељен на противречностима робије и слободе, кривице и невиности, добра и зла.

Посматрајући тамницу споља откривамо један друштвени систем и једно време. Поглед изнутра види морално, политичко, психолошко изопачење судија и суђења, правде и закона, кривице и криваца. Откривамо, даље, и робовање човека човеку и себи самом и све оне укоренење црне пороке у људима који потичу из далеке прошлости а протежу се до савременог доба. Тамница није само споља, она је и у самом човеку и његовој исконској тескоби из које покушава на свакакав начин да изађе, а из које најчешће ничу преступи, зло, поразни нагони или велике идеје. Понирући у најдубље слојеве људског постојања Андрић нам износи свакојакe људске настраности које се могу прикривати разним друштвеним конвенцијама или изграђеним манирима. Демонстрира се насиље јачег над слабијим, претпостављеног над потчињеним, безобзирног над плашљивим, насиље свих оних који бездушно уживају у ширењу страха од своје власти и моћи. То су само неки од видова узурпације људске слободе и надређивања једне личности над другом.

Схваћена на један или други начин *Проклета авлија* се може и представити у читалачком доживљају као „огромна дечја чегрталка у циновској руци а људи у њој поигравају, грче се, сударају међу собом и бију о зидове као зрна у тој чегрталци.“ Ова парабола се конкретно односи на време у авлији „кад се небо наоблачи и стане да дува млак и нездрав јужни ветар.“ Југовина доноси болест и лудило, који се не морају ограничити искључиво на тај тренутак. А „циновска рука“ која држи „огромну чегрталку“ на коју подсећа унезверена Авлија доводи нас у недоумицу да се запитамо и трагамо за одговором чија је то рука и коме припада (Брајовић, 2011: 102-103).

ДЕМОН ВЛАСТИ И МЕХАНИЗАМ МОЋИ

Разматрајући казнени систем Мишел Фуко је истицао да је то облик у којем се моћ као моћ показује на најочигледнији начин, а затвор место где се моћ испољава у најпретеранијим димензијама без потребе маскирања и прикривања. Тиранија је потпуно оправдана, јер се појављује као „ведра доминација Добра над Злим, реда над нередом“ (Фуко, 2010: 94). Затворски преступници могу бити корисни држави у економском и политичком домену. Они служе у политичким и друштвеним борбама: за задатке надзирања, за убацивање доушника, за спречавање или сламање побуна, што писац и наглашава на самом почетку романа када описује Авлију: „а то је и велики резервоар из ког полиција пробира лажне сведоке, „мамце“ и провокаторе за своје потребе“ (Андрић, 2004: 11). Покушавајући да дефинише моћ и одреди њене механизме и начин спровођења, Мишел Фуко напомиње да је потребно сазнати докле сеже моћ, преко којих посредника и до којих, често сићушних, инстанци хијерархије, контроле, надзирања, забрана, принуда и закључује да свугде где је има, моћ се спроводи (Фуко, 2010: 97)¹. Спровођење моћи је начин на који једни људи делују на друге. Увођење у игру односа моћи не значи искључиво употребу силе него и тековину сагласности. Спровођење моћи подбада, наводи, окреће, олакшава или отежава, шири или ограничава, чини мање или више вероватним, оно присиљава или апсолутно спречава. Оно је увек начин деловања на неки субјект. Моћ није врста сукоба два противника, већ врста „управљања“, начин на који се управља владањем појединаца, или група нпр. управљање децом, душама, заједницама, породицама. Спровођење моћи као начин деловања на деловања других, управљање људи једни другима укључује и обавезан елемент слободе, јер моћ се спроводи само на „слободним субјектима“. Фуко

¹ Почев од 17. и 18. века, уистину је постојало технолошко ослобађање продуктивности моћи. Не само што су краљевства у доба класицизма развила велике државне апарате – војску, полицију, финансијску управу – него смо видели како се у то доба успоставља оно што бисмо могли да назовемо новом економијом моћи, то јест стварају се процедуре које омогућују да, истовремено учинци моћи круже континуирано, непрекинуто, прилагођено, индивидуално, по целокупном друштвеном телу. Моћ која се спроводила у друштвима феудалног типа функционисала је *grosso modo*, путем знакова и намета. Ритуални, церемонијални знаци верности властелину и кроз која је почела намет на добра, кроз пљачку, лов, рат. Од 17. и 18. века имали смо посла са моћи, да се спроводи кроз производњу и престацију. Од појединаца је, у њиховом конкретном животу, требало добити продуктивну престацију (Фуко, 2010: 157).

наводи да моћ и слобода не стоје једна насупрот друге, међусобно се искључујући, већ је реч о много сложенијој игри у којој се слобода јавља као услов постојања моћи (уједно и као оно што јој претходи, пошто је потребно да буде слободе како би се моћ спроводила, а такође и као њена стална потпора, јер уколико би се слобода отела моћи која се спроводи над њом, моћ би нестала самом том чињеницом и замена би се морала пронаћи у чистој и простој принуди насиља) (Фуко, 2010: 404).

Непосредну власт у *Проклетој авлији* представља управник Латифага Карађоз. Он није личност из власти, већ оличење власти. Детаљним описом Карађоза, његових поступака према затвореницима, методама изнуђивања исказа и признања Андрић даје и истиче брутални карактер представника власти и турске администрације. За све осумњичене он има једну и једину реч – крив! Његов однос према затвореницима и поступци према различитим врстама затвореника и криминалаца откривају његово схватање живота и света које може бити повезано са системом власти чији је он представник. Карађоз сматра да невиних нема:

Нека ми само нико не каже за неког: невин је. Само то не. Јер овде нема невиних. Нико овде није случајно. Је ли прешао праг ове Авлије, није он невин. Скривио је нешто, па ма то било у сну. Ако ништа друго, мајка му је, кад га је носила, помислила нешто рђаво. Сваки, дабогме, каже да није крив, али за толико година колико сам овде, ја још нисам нашао да је неко без разлога и без неке кривице доведен. Ко овде дође, тај је крив или се макар очешао о кривца. Пхи! Пустлио сам их доста, и по наредби и на своју одговорност, да. Али крив је био сваки. Овде невиног човека нема. Али има их на хиљаде кривих који никада неће доћи, јер кад би сви криви доспели овамо, ова би Авлија морала бити од мора до мора (Андрић, 2004: 30).

Сви су криви и то је основни и доминантни став, који је иначе супротстављен правним принципу, да је свако невин док се кривица не докаже, те под његовом управом сваки затвореник мора доказати своју невиност, а не државни органи његову кривицу. Лик Латифаге Карађоза тако поприма димензије демона власти над људима који има необична својства и неограничене могућности. Пред престрављеним јавним мњењем он врши физички и морални терор над поједницима. То је одувек био веома ефикасни метод застрашивања, јер је свако могао на туђем примеру видети исход личне одважности и било какве непослушности. И то је основни Карађозов метод приликом ислеђивања. Признање је тако јак доказ да није неопходно додавати му друге, нити улазити у тешку и сумњиву комбинаторику индиција; ако је добијено на формално

исправан начин, признање готово да ослобађа тужиоца обавезе да пружи друге доказе (у сваком случају, оне до којих је теже доћи). Пошто се тада посао истраге и доказни механизми свде на минимум, оно је веома пожељно; да би се оно изнудило, користиће се сви могући начини принуде (Фуко, 1997: 39). Карађозова застрашујућа страст је понижавање човека у његовим сопственим очима и немилосрдно разарање свега лепог у човеку сталним потенцирањем кривице за коју нема доказа осим изнуђеног признања. Карађоз присиљава људе да јавно покажу свој кукавичлук, да јавно признају кривицу које ни сами често нису свесни. Он оличава страховладу која је неопходна таквом поретку јер онемогућава у великој мери било какав људски отпор. Карађоз је најистакнутија политичка марионета у свету *Проклете авлије*. С друге стране, Тамил иако одбија да буде „марионета“ постаје роб и марионета тог света.

Конструкција *Проклете авлије* се може тумачити и као универзална алегорија о терору државних институција над усамљеним појединцем. Механизми власти се овде откривају приказивањем метода затварања, испитивања и филозофијом моћи једног од главних ликова Латифаге Карађоза, који у овом роману поприма димензије демона необичних особина и неограничених могућности власти над људима. У режимима који присиљавају јединку на покорност сама реч власт изазива страх. Механизми власти имају разрађене системе сламања оних појединаца који се у таквим режимима истакну својом индивидуалношћу кршећи норме, прописе, обичаје режима. У *Проклетој авлији* власт је оличена у изобличеном људском лицу, нељудској фигури у управнику затвора – Карађозу, који је и персонификација, али и реална слика власти са свим атрибутима силе, средствима присиле и широким правима у вршењу насиља над људским достојанством. Карађозова потреба да влада другима, како би успоставио власт над собом, не говори нам о начину настајања власти, већ о методама њеног самоодржања, о предусловима њеног трајања и моћи. Као непосредна власт у *Проклетој авлији* он лично управља том друштвеном установом, али истовремено оличава и саму ту установу и друштво коме она служи. Између Карађоза и Авлије постоји и шири однос јер они скупа чине симболичну визију света у коме коегзистирају невини и криви под директном контролом грубе силе власти над човековом слободом и интимном личношћу. Оличена у Карађозу власт постаје нешто необично и ново, нека чудесна синтеза њених физичких одлика и

морлано-психолошких компонената. Карађозово понашање, као службеног представника извршне власти и његово упорно одбијање сваког аргументованог образложења својих поступака може симболизовати било ког бирократског, слепог и патријски оданог чиновника у било којем идеолошком друштву у којем су слободе ограничене.

Фуко је у својим истраживањима разматрао сложене односе моћи у оквиру којих се људска бића производе у субјекте. Посебно га је занимао начин на који се човек преображава у субјект. Тихомир Брајовић у *Проклетој авлији*, посматрајући ликове Ђамила и Карађоза, наилази на „произведеног“ модерног субјекта који је путем контроле и зависности, подређен другоме и који је такође несатабилан као и онај „самопроизведени“. Карађоз и Ђамил су примери, у овом смислу, могућности потчињавајућег „произвођења“ субјекта путем управљања људи једних другима. Овде се моћ спроводи на слободним субјектима, на оним који имају велико поље могућности као што су и Карађоз и Ђамил. Они нису ни егзистенцијално ни материјално угоржени субјекти. Иако са великим пољем могућности, они су ипак различито подјармљени и ухваћени у нераскидиву мрежу политичке моћи (Брајовић, 2011: 132). Ђамил се опредељује за живот у изолацији не размишљајући о политици, која, ипак, продире до најскривенијих кутака његове интимае, доносећи фаталне последице.

Фуко сматра да је инвазивност моћи доспела до механизованог стадијума у којем је појединац на изванредан начин аутодетерминисан. Његова претпоставка произилази из његовог полазишта о повезаности моћи и знања при чему активност сазнајног субјекта не производи знање које је корисно или штетно власти, већ спрега моћ – знање одређује могуће облике и области сазнања. Код Андрића можемо препознати став да ипак постоји присутни покретач који држи конце моћи у својим рукама, који није Бог, а ни човек, али се може одредити, по речима Тихомира Брајовића, као *Свемоћ*. У различитим равнима приповедања у *Проклетој авлији* срећемо се са моћи управљања људима. Ђамилова прича о Џем-султану нам открива историјски конкретизоване носиоце политичке моћи као што су египатски султан, Пјер Д'Обисон, угарски краљ Матија Корвин, папа Инокентије VIII, француски краљ Карло VIII, напуљски краљ Александар VI и свеопшту борбу за надмоћ и премоћ високе политике крајем 15. века.

КО ДРЖИ ЧЕГРТАЉКУ ЦАРИГРАДСКЕ ТАМНИЦЕ

Односи моћи, по Фукоу, контролишу оно што конституише разум, истину и знање које се поима као моћ. Без обзира што су различите природе, знање и моћ се прожимају и надопуњују. Помоћу знања моћ продире у најтананије структуре друштва освајајући све нивое, делујући периферно. Знање је оно што ликовима романа *Проклета авлија* недостаје. Они се знања боје и зато Ђамил, као репрезент знања страда, јер постаје опасан за друштво у којем егзистира. Ђамил, особењак из Смирне, се од осталих затвореника издваја својом образованошћу и посебном „природом“ своје болести. Ђамил је човек „мешане крви“, и , важније, човек „знања и књиге“ који се „после своје несрећне љубави према лепој Гркињи, исто тако несрећно заљубио у историју коју проучава.“

Фра Петар и Ђамил су две потпуне супротности у етничком, социјалном, професионалном и физичком погледу. Ипак, љубав према књигама и знању, познавање италијанског језика их је одвајало од осталог света у Авлији, те се тако створило „необично пријатељство између господског младића, Турчина из Смирне, и странца хришћанина из Босне као да је за ових неколико дана док су се виђали стално расло, развило се и утврдило у овој чудној тамници, брзо и неочекивано како само у оваквим изузетним приликама може да буде.“ Љубав према књизи и интелектуална супериорност Ђамила и фра Петра издвајају знање као једини могући чврсти и прави спој између верски и етнички подељеног света. Категорија знања у овом роману има двојаку улогу. Повезаће фра Петра и Ђамила и одиграће погубну улогу у Ђамиловој судбини. У цивилизацијском кругу у коме се креће Ђамил, знање је непожељено. Оно открива незнање других и изазива страх. Примитивне средине не праштају начин живота, мишљења, систем вредности који одступају од њихових неписаних, а чврсто утврђених мерила. Неуко јавно мњење и представници власти нагло одређују Ђамилову интелектуалну радозналост као лудило и касније смишљену политичку диверзију. Ђамил завршава у затвору јер је проучавао живот Џем-султана што се протумачило као покушај буне против тадашњег султана и халифе.

Када је валија угледао гомилу књига, и још на разним језицима, и мношину рукописа и белешака, он се толико запрепастио и тако наљутио да је решио да на своју одговорност ухапси сопственика и пошаље га, заједно са књигама и хартијама, у Цариград. Сам себи није умео да објасни зашто књиге, нарочито стране књиге и у оволиком броју, изазивају у њему такву

мржњу и толики гнев. Али мржња и гнев нису тражили ни објашњења, него су се узајамно подстицали и узајамно расли (Андрић, 2004: 64).

Валијина мржња и гнев према књигама расту без рационалне контроле. Валијина личност је обавијена анксиозношћу¹. Валијино понашање је реакција на откривену „опасност“, а непријатељство и мржња потичу управо одатле. Само постојање Проклете авлије доприноси распростирању оваквих изопачења. Тамнице попут Проклете авлије припадају ауторитарном друштву „у ком су сви криви и достојни осуде“, у коме влада клима неповерења и несигурности. Анксиозност трајно испуњава биће јединке и она у стварности и животу најпре открива застрашујуће поводе, те зато највећи део енергије троши на обезбеђење своје сигурности. То управо чини валија. Стицање моћи је један од начина да се обезбеди сигурност и валија има ту моћ, те тако држи конце туђих живота у својим рукама. Валија нема ништа лично против Ђамила. Ђамил је његов случајни плен. Валијина мржња према књигама одредила је Ђамилову судбину, јер су за валију и обичне, свакодневне ствари повод за страх, свет књига и знања он не познаје, не разуме и зато су повод за још већи страх. Валија је одлучио. Нису помогле сугестије угледнијих, ученијих људи попут кадије, који је покушао да му објасни да је Ђамил „због несрећне љубави пао у неки занос и меланхолију и сав се предао науци и књизи, а ако је у том можда претерао, да на то треба гледати пре као на болест, него као на неко рђаво и злонамерно дело, и да заслужује обзир и сажаљење, а не прогон и казну.“ Валија, књигомрзац, „тупоглав и болесно неверљив човек, који је у сну стрепео да му не промакне нека политичка неправилност, завера или тако нешто“ увидевши да Ђамил пише о некадашњем султану Џему остаје непоколебљив у закључку да је такво писање искључиво уперено против садашњег султана и власти: „прво што је валија помислио слушајући доставу о Ђамилу, а што младићу није било ни на крај памети, то је чињеница да и садашњи султан има брата ког је прогласио малоумним и ког држи у заточеништву. Ствар опште позната, иако о њој нико никад не говори“ (Андрић, 2004: 63). Такође парадоксалност опозиције

¹ Анксиозност, која преплављује личност и која је испуњава непријатељством и мржњом одређеног смера, најчешће је нереално и неадекватно преувеличавање повода који угрожавају наше биће, а често се развија и без икаквог повода. Тај страх није објективне, већ субјективне природе. Личност која га доживљава, назире опасности и у невиним подстицајима и гради одбрамбене бедеме често против фантома (Јовановић, Сенић, 2011: 11).

знање-незнање кулминира и у испитивачком разговору државних чиновника и Ђамила у којем они покушавају измамити његово признање: за кога и коју сврху проучава турску историју, односно Џем-султана. Валија верује у сопствену правичност и непогрешивост. Ђамилово страдање воде руке „пиона једног уходаног друштвеног механизма, иследника чија је функција мање да пита, више да бије“ (Џацић, 1996: 56). Ђамил, човек изгубљеног идентитета који је бекством од стварности покушао да реши свој лични проблем постаје сумњив, кривац, затвореник, жртва. Ако бисмо покушали да Ђамилово лудило осветлимо из Фукоове перспективе, подсетићемо се да Фуко није толико лудило повезивао са истином и светом колико са човеком и оном истином коју он може да опази о самој себи. У *Проклетој авлији* сва казивања у извесној мери су плод замишљања и измишљања којима је порекло у појачаној фантазији којом се компензују недостаци и ускраћености. Фуко је, даље, налазио сличности између лудака и песника закључивши да лудак прикупља све знаке и испуњава их сличношћу која не престаје да се разгранави. Песник испод језика знакова и игре његових разлика ослушкује језик сличности. Лудак је, по Фукоу неуравнотежен играч Истога и Другог. Он сматра ствари оним што нису а људе замењује једне другима“, док „песником се сматра онај који, изнад именованих разлика, проналази запретану сродност међу стварима, њихове разасуте блискости.“ Такав је Андрићев Ђамил и његова представљена лична фикција у којој он, као „неуравнотежен играч Истога и Другог“, „људе замењује једне другима“ и проналази подударност између себе и Џем-султана. Од осталих затвореника у Авлији он се разликује образовањем и посебним типом своје болести. Ђамил је најпре човек „мешане крви“, али и човек знања и књиге који се „после своје несрећне љубави према лепој Гркињи, исто тако несрећно заљубио у историју коју проучава.“ Ђамилово лудило је оно „књишко лудило“. Он на посебан начин тумачи књиге које чита, оживљава историјске фигуре, како би показао актуелност своје лектире. С тим што то чини само зато што не пристаје на постојећи свет. Његова суманутост је потпуно приватна, али не и безбедна по њега самог. Фукоовски гледано, овде „сродност“ повезује међу собом болест и кривицу, лудило и преступништво. Ђамил је и болесник и затвореник. Он постаје преступник само због своје душевне опсесије. Епизода Ђамиловог хапшења управо варира тему лудила – као – фикције. Дошавши на помисао да „и садашњи султан има брата ког је прогласио малоумним и ког одржава у заточењу“, „тупоглави и болесно неверљиви“ измирски валија

схвата („та сличност га је узнемирила“) и тако се заправо и сам декларише, као фукоовски „неуравнотежен играч Истог и Другог“ који „људе замењује једне другима“, с том разликом што он у својој руци држи једну од такзованих репресивних полуџа власти (Брајовић, 2011: 111). Имајући у виду да у стамболском затвору и најразборитији људи, попут фра Петра почињу да сумњају у своју здраву памет и да се „плаше од лудила као заразне болести“, *Проклета авлија* као да потврђује Фукоове ставове да боравак у затвору неминовно води у лудило. Ћамилов случај показује како у одређеним друштвима и окружењима и лудило може да води у тамницу.

Фуко сматра да је човекова душа произведена унутар система репресивне моћи владања и принуде. Она „постоји, стварна је, непрекидно се производи око тела, на њему и у њему, захваљујући начину на који се остварује моћ над кажњеницима, она се за разлику од душе како је представља хришћанска теологија, не рађа да би постала подложна греху и казни; душа о којој говоримо рађа се у поступцима кажњавања, надзора и принуде“ (Фуко, 1997: 35). Гледано из тог угла прича о фра Петровом боравку у затвору је заправо прича о времену настајања модерних казних система у којима најсторжи облици кажњавања нису усмерени на тело, већ на душу. Најбољи пример у Проклетој авлији за ту тврдњу је Карађозов начин рада са кажњеницима. Релација тело – душа у *Проклетој авлији* се може разумети у извесном смислу у духу фукоовске епистемиологије политичке моћи, као инверзивно симптоматична формула „душа је тамница тела“ јер „та душа се, за разлику од душе како је представља хришћанска теологија, не рађа да би постала подложна греху и казни. Рађа се у поступцима кажњавања, надзора и принуде“ (Брајовић, 2011: 124).

Андрићева запажања о односу човека и човека, човека и државе и човека и историје одразила су се кроз осветљавање питања Ћамиловог двојништва са Џем-султаном. И ту се такође потврђује да је *Проклета авлија* велика друштвена алегорија. Џем-султан је доживео искуство проклете авлије, али много већих, готово светских размера. Он постаје предмет који вреди онолико колико се корисно може употребити, обична ствар коју купују, продају, премештају, о коју се отимају римски папа, источни и западни цареви. Они такође могу да га ликвидирају кад год пожелe, односно кад процене да им се његова смрт више исплати. Ћамил у Џему препознаје идеал људског достојанства, а прича о Ћамилу и Џему је заправо трагична прича о

једној поремећеној људској егзистенцији, о практичној немогућности остварења најинтимнијих човекових жеља, о немогућности реализације виших животних и моралних циљева. Ћамил распознаје у Џем-султану образац незаслуженог страдања у свету у којем нема ни логике ни правде. И Ћамил и Џем су обележени неправедним, недостојним и неплеменитим ропским положајем. Ћамил не мисли само на телесно и просторно ропство, већ препознаје бесправну, немоћну и неслободну јединку која престаје да буде субјект и постаје објект. Из таквог ропства нема ни бекства ни ослобађања. Тако смисао Ћамилове судбине треба тражити у историјској судбини човековој уопште, у немоћи његовој да овлада опскурним друштвеним силама тако често усмереним против човека (Минић, 1976: 63).

Џиновска рука, која држи и повремено тресе „чегртаљку цариградске тамнице“ не припада ни богу, ни натприродном бићу, ни лудилу, ни „свезнајућем“ аутору. Она је у власти дисциплинског устројства, оног анонимног али делатног, модерног принципа генерисања и испољавања инвазивне и експанзивне политичке моћи који је прво „лабораторијски“ испробаван у казним установама, а затим и „патентиран“ као својеврстан, широко применљив образац, у виду елементарног и лако преносивог механизма чији је циљ увек и свуда присутни надзор (Фуко, 1997: 138). Концепт дисциплинског друштва је настао на прелазу из класицизма у модерно доба и важећи је и данас (у прилично модернијем виду). Он се тиче прогресивног ширења дисциплинског надзора почевши од затворског институционалног нивоа као огледног и експерименталног све до друштвено обухватног и „видљиво“ нивоа као потпуно применљиво. Када Ћамил препознаје свој положај у Џемовој изложености „целом свету на видику као на срамном стубу“, он симболички сумира своје укупно животно искуство у жрвњу тек стасавалућег дисциплинског друштва које на њему, као на огледном кунићу своје врсте, сурово испољава новоуспостављени тоталитарни механизам праћења и контроле сваког, па и најдецентнијег члана. У том смислу Карађоз је главни шраф тамнички узроног механизма дисциплинског устројства и као такав сведочи о неслућеним дометима дисциплинског концепта виђења и уређења света, пројектованог тако да се шири „сам од себе“, чинећи неумитно појединце свевидљивим и свеодговорним, а остајући при томе заклоњен и свескривен у својој функционалној анонимности и „есенцијалној“ енигматичности (Брајовић, 2011: 139-141).

Читајући *Проклету авлију* на разичитим нивоима приповедања сретемо се са свеобухватном моћи управљања људима, са терором државних институција над усамљеним појединцем, са механизмима власти и демонстрацијом моћи, које нам се показују кроз Карађозове методе испитивања и затварања. Композиција концентричних кругова, игра надовезивања приповедача, наративне стратегије, отварају простор за разумевање приповедне истине али и за разумевање односа знања, моћи и слободе субјеката и унутар и изван приказаног света дела. Почевши од средишњег, хронолошки најдубљег круга у којем се налази Џем-султан, па све до хронолошки најближег, закључујемо да су сви заточеници део исте конкретне и универзалне локалне и глобалне представе о свету као тамници. У таквом свету се мењају места, улоге, тачке гледишта, али се не мења неслободно постојање и увек надзиран и одређен егзистенцијални положај. Авлија је илустративан пример за естатизам и тиранију сваког режима у свим временима и на свим просторима који се препознају једнако у древним и модерним временима. Завршни дискурс на крају дела *Ако хоћеш да сазнаш каква је једна држава...* подсећа да се власт некада одржавала (негде још увек) тамничењем и прогоном својих грађана. Са друге стране, дело упозорава и обавезује на препознавање модернизованих механизма дисциплинског уређења света, на још увек непризнати статус знања и увек отворено питање: шта је слобода.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, И. (2004). *Проклета авлија*. Београд: Новости.
- Бахтин, М. (2000). *Проблеми поетике Достојевског*. Београд: Zepher book world.
- Брајовић, Т. (2011). *Фикција и моћ - огледи о субверзивној имагинацији Иве Андрића*. Београд: Архипелаг.
- Вучковић, Р. (2011). *Велика синтеза - о Иви Андрићу*. Београд: Алтера.
- Вучковић, Р. (2006). *Андрић - паралеле и рецепција*. Београд: Свет књиге.
- Лауер, Р. (1987). *Поетика и идеологија*. Београд: Просвета.

Минић, В. (1976). *Поетика "Проклете авлије"*. Титоград: Побједа.

Стојадиновић, Д. (2011). *Мудрости и тајне у делу Иве Андрића*. Београд: Алтера.

Тартаља, И. (1979). *Приповедачева естетика: прилог познавању Андрићеве поетике*. Београд: Полит.

Фуко, М. (2010). *Списи и разговори*. Београд: Федон.

Фуко, М. (1997). *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*. Сремски карловци - Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојадиновића.

Цацић, П. (1996). *О Прокленој авлији*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

THE RELATIONSHIP OF KNOWLEDGE, POWER AND FREEDOM IN THE DAMNED YARD OF IVO ANDRIĆ

Biljana S Solesa¹

Abstract: The paper deals with the relation of power, knowledge and freedom in the Damned Yard by Ivo Andrić. In this sense, the multiple meanings of the dungeon have been especially observed and analyzed; its routine and possible broader meanings are stated; the elements that open the approach to work as a universal allegory, with special reference to the characters of Karadžoz, police officer, Ćamil and Džem-Sultan. Starting from M. Fuko's attitudes, the central part, using the Karadžoz's game as an example, shows the mechanism and the exercising of power which is also revealed in the police officer's actions during Ćamil's arrest. The final part points to the recognition of the disciplinary concept of understanding and arranging the world in stories about Ćamil, Džem and Karadžoz.

Key words: dungeon, power, freedom, knowledge, authority

Примљен: 15.12.2017.

Прихваћен: 23.10.2018.

¹ solasabilja@gmail.com Medical School Krusevac